

К. В. Кислюк

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XVII–XVIII СТ. ЯК «ВІКНО МОЖЛИВОСТЕЙ» ДЛЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

К. В. Кислюк. Українська культура XVII–XVIII ст. як «вікно можливостей» для модернізаційних процесів

У статті розглянута українська культура середини XVII — кінця XVIII ст. як «вікно можливостей» для повноцінної модернізації, особливо в територіально-хронологічних межах щойно виниклої української напівдержавності — Гетьманщини. Підсумовано основні тогочасні потенційні модернізаційні можливості на початку розглянутого періоду в економічній, політичній, соціальній і духовній площинах. Досліджено найважливіші результати їх півторастолітньої еволюції. Зроблено висновок, що масштаб і тривалість зазначених явищ виявилися наприкінці XVIII ст. недостатніми для здійснення якісного модернізаційного стрибка, який би дозволив українським землям започаткувати засади якісного нового, індустріального суспільства, порівняні з тогочасним центром і найближчою напівпериферією західної економічної світ-системи. Консервативні тенденції в усіх без винятку сферах взаємно блокували наявне «вікно можливостей». Наголошено на їх наслідках, які дотепер зберігають свою актуальність — невдачі модернізаційних процесів для української культури дорівнюють невдачам змагань національно-визвольних.

Ключові слова: *культура, модернізація, Новий час, Україна, українська культура.*

K. V. Kysliuk. Ukrainian culture of the XVII–XVIII centuries as a “window of opportunities” for modernization processes

The purpose of the article is to study Ukrainian culture of the middle of XVII — the end of XVIII centuries as a “window of opportunities” for full-fledged modernization, especially within the territorial and chronological boundaries of the newly emerged Ukrainian statehood — the Hetmanate.

The methodology. In the article we used the theory of classic modernization as the transition of a certain society from the traditional, agrarian stage of development to industrial one due to complex, profound changes in all spheres of public life and culture. Based on the structural-systemic approach the main manifestations of opportunities for classical modernization in the Ukrainian lands at the

beginning of the period were identified, and then based on the historical method the most important results of their evolution at the end of XVIII century were considered. By the method of comparative analysis, these results were compared with the achievements of European societies.

The results. It was concluded that the scale and duration of the innovations at the end of the XVIII century were insufficient to make a real modernization of the Ukrainian culture and to establish the foundations of a new industrial society, compared to the center or the semi-periphery of the Western economic world system. Regressive tendencies in all spheres without exception mutually blocked the “window of opportunities”.

The scientific novelty of this article is a contribution to the innovative vision of the historical development of Ukrainian culture as a number of opportunities for successful modernization lost in different periods.

The practical significance. It was shown, that the failures of modernization processes for Ukrainian culture are equal to the failures of national liberation struggles.

Keywords: *culture, modernization, modern period, Ukraine, Ukrainian culture.*

Постановка проблеми. Вікно можливостей (window of opportunities) — це період часу, протягом якого можна здійснити певну дію, щоб досягти бажаного результату (Wikipedia, 2022). Для сучасної культурології використання цього поняття є актуальним та евристично плідним, оскільки, незалежно від того, маємо ми «історію успіху» або «профайл невдач», воно вказує на існування сукупності факторів, здатних прискорити або пригальмувати соціокультурну динаміку. І хоча для аналізу історії української культури у вітчизняній науковій думці частіше використовується саме друге визначення, воно не має повністю вилучати з відповідного дискурсу вивчення проблеми з іншої точки зору — наявних можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зацікавлення модернізаційними теоріями та їх імплементація у царину Ukrainian studies

розпочинається ще 30 років тому. Здобуття незалежності (або відновлення української державності у формі II Української республіки) одразу поставило на порядок денний питання про етнополітичні, соціально-економічні та соціокультурні аспекти модернізації українського суспільства. Цьому питанню було присвячено абсолютну більшість нещодавніх наукових досліджень вітчизняних (В. Горбатенко, М. Михальченко, Г. Зеленько, Г. Касьянов, М. Паламарчука) і зарубіжних фахівців (А. Аслунда, С. Гантінгтона, Е. Вільсона, Т. Кузьо, О. Мотиля) та ін. На жаль, останні дослідження сучасних модернізаційних процесів, навіть у статтях, включених до наукометричної бази Scopus, стають надто публіцистичними: «проведена трансформація українського суспільства за своєю суттю є не модернізацією, а неоліберальним експериментом під модерністським прикриттям...» (Petrushyna, 2020, с. 19)

У цьому контексті є доцільним звернення до інших історико-культурних періодів, позначених підвищеною модернізаційною активністю. Безумовно, мав рацію В. Головка, визначивши модернізацію як своєрідний «метанаратив української історії», принаймні, від середини XVI ст. (Головка, 2003). Авжеж, українська культура є культурою «т.зв. вторинної модернізації», де половинчастість перетворень компенсується численністю спроб їх здійснення. Найперше привертає увагу концепція Української національної революції (1648–1676 рр.). Висунута наприкінці 1990-х рр. (В. А. Смолій, В. С. Степанков), ця концепція нині поділяється вже другою генерацією дослідників (В. В. Степанков). Наслідки цієї Революції дійсно виявилися вагомими, якщо зробити акцент на початковій стадії процесів «створення національної держави», концептуалізації національної ідеї та поширення назв «Україна» та «український народ» (Смолій & Степанков, 1999, с. 338–339). Проте «витворення унікальної в ранньомодерній історії Європи соціально-економічної моделі функціонування суспільства» (Степанков, 2021, с. 130) вочевидь не сталося. Сумнівною уявляється нам дефініція П. Кононенка «поміркованої модернізації» по-мазепинськи, його спроб «реформування сфери адміністрування, практики утримання найманого війська, підвищення ефективності управління козацькими підрозділами, запровадження оренд як статті видатків на постійну армію тощо» (Кононенко, 2018, с. 480). Сам автор визнає, що у такий спосіб він визначає «будь-які заходи, що передбачали підвищення ефективності *старих інсти-*

туцій» (курсив наш — автор) (Кононенко, 2018, с. 485). Подібні часткові реформи проводилися й іншими гетьманами, наприклад, Павлом Полуботком. У прикінцевому підсумку можна побачити, що вивчення української культури у контексті модернізаційних процесів Нового часу стикається зі своєрідним парадоксом, спробою її потрактування через явище, якого у точному сенсі поняття у той період не існувало.

Мета статті — здійснити обговорення української культури середини XVII — кінця XVIII ст. як «вікна можливостей» для повноцінної модернізації, особливо в територіально-хронологічних межах щойно виниклої української напівдержавності — Гетьманщини.

У теоретичному плані ми будемо ґрунтуватися на класичних підходах до модернізації як переходу певного суспільства від традиційної, аграрної стадії розвитку до індустріальної завдяки комплексним, глибинним змінам у всіх сферах суспільного життя. Ідеться про: 1) заміну ручної праці науковими знаннями і технологіями, передусім машинами у промисловості; 2) перехід сільського господарства з натуральних на товарні рейки; 3) урбанізацію; 4) становлення нової політичної системи на основі виборчого права, політичних партій та демократичних інституцій; 5) ліквідацію неписьменності, зростання цінності знань та кваліфікованої праці; 6) секуляризацію як звільнення людей від впливу Церкви; 7) посилення значення мобільності, індивідуального успіху (Смелзер, 1994, с. 621). Ці процеси перебігали в контексті формування західної економічної світ-системи (Ф. Бродель, Е. Валлерстайн).

У методологічному відношенні будемо використовувати *структурно-системний підхід* — визначимо основні прояви можливостей для класичної модернізації на українських землях на початку означеного періоду, а потім завдяки *історичному методу* розглянемо найважливіші результати їх півторастолітньої еволюції, залучаючи за необхідності *компаративний аналіз* — зіставлення цих результатів з їх європейськими аналогами.

Виклад основного матеріалу дослідження. До найвагоміших потенційних модернізаційних можливостей, у принципі відомих і описаних у науковій літературі, але відокремлено, долучимо: скасування кріпацтва, перерозподіл землі на користь вільного товаровиробника; зародження перших промислових виробництв на стадії мануфактури; формально у середньому 40% населення, яке мешкало у містах (Смолій, 2003, с. 240); становлення нової козацької

еліти і нових політичних інституцій на основі трансформації Війська (Запорізького) у народ і державу, а також більш сучасної політичної свідомості, в якій уявлення про походження та «волю Божу» поступилося концепції власних заслуг за «правом меча»; фактичне руйнування станових перепон і різке зростання вертикальної мобільності; культурно-освітній поступ, часткова «секуляризація», зокрема внаслідок реформ «зверху».

Дрібнотоварне селянське господарство формувалося внаслідок активної колонізації Дикого Поля від XVI ст. Згідно зі свідомо використаними нами даними дослідження радянських часів, 60% селянських господарств у середині XVII ст. були забезпечені землею, а від 10 до 30% цієї групи господарств працювали на ринок (Бойко, 1963, с. 320–321). У роки Визвольної війни відбулися перерозподіл земельної власності, здобуття селянством особистої свободи, права власності на землю та вільного переходу до козацького стану (Смолій, 2006, с. 224–225).

Проте не тільки на українських землях, але й на теренах Центрально-Східної Європи загальний тренд соціально-економічного розвитку у наступні півтора століття рухався у протилежному напрямку — «другого видання кріпацтва» (Ф. Енгельс), нехай безпосередньо на українських землях цей тренд і не набув абсолютного значення. На Лівобережжі та Слобожанщині він урівноважувався збереженням великого масиву державного землеволодіння з приблизно 40–50% сільських господарств наприкінці століття (Смолій, 2006, с. 260), а на Правобережжі стримувався нестачею робочих рук, хоча вже в останній чверті XVII ст. не менше 2/3 селянських господарств належали королю та магнатам (Смолій, 2006, с. 270).

Водночас в умовах посуворішення клімату в третю фазу «малого льодовикового періоду», за відсутності помітного прогресу в поширенні передових аграрних технологій підвищеного угноєння ґрунтів, за браком поступу в різкому розширенні асортименту харчових і кормових культур, які спричинили збільшення врожайності зернових у країнах Західної Європи у півтора рази (Бродель, 1995, с. 95), а незабаром — реальну «революцію» у харчовій продуктивності сільського господарства, великий фільварок не ставав більш ефективним, ніж ранньомодерне фермерське господарство. Поставляючи на ринок більші обсяги продукції, часто за рахунок позаекономічних форм примусу, він не міг забезпечити сталого сировинно-харчового надлишку для старту промислової революції.

Недарма в Російській імперії навіть у середині XIX ст. на сільське господарство припадало понад 80% зайнятих робочих рук проти 20% у «майстерні світу» — Великій Британії (Бродберри & О'Рурк, 2013, с. 237).

Відставання в інноваційному розвитку сільського господарства негативно позначилося на зародках ранньокapіталістичної промисловості. Ідеться не лише про розміщення виробництва поза межами великих міст у сільській місцевості (Дубина, 1967, с. 284), але й про спеціалізацію мануфактур на переробці його продукції — гуральництво, млинарство, меншою мірою — на виробництві у невеликих обсягах поташу (буди), скла (гути), заліза (рудні). Зазначений асортимент з незначними видозмінами (виробництво тканин, шовку, цегли) зберігався до кінця XVIII ст. Необхідні зміни в її структурі, пов'язані зі збільшенням питомої ваги текстильної та обробної промисловості, не відбувалися. Тому в експорті Російської імперії, якій належали українські землі, переважала сировина — льон, пенька, ліс, канати, поташ, сало, хутро та ін. Залізо становило в експорті Росії в 1749 р. 6%, а в 1796 — 13% (История России, 2010).

Здебільшого підприємства були невеликими, на них переважали ручні технології та праця приневолених селян (Дубина, 1967, с. 318). В умовах відсутності ясної експортної перспективи через заборону прямої зовнішньої торгівлі та домінування безпосередньо на російському ринку місцевих підприємств новочасні українські ділки змушено орієнтувалися на потреби нерозвинутого внутрішнього ринку, на виробництва зі швидким обігом капіталу, без серйозного розмаху і капіталовкладень. Загалом західні економісти вважають рівень індустріалізації Російської імперії у 1750 р. в розрахунок на душу населення приблизно у 1,5 рази нижчим за середньоевропейський (Бродберри & О'Рурк, 2013, с. 271).

На цьому тлі, як визнається у сучасних вітчизняних дослідженнях, високий, навіть порівняно з тогочасними західноєвропейським показниками, відсоток міського населення не свідчив про високий рівень його соціально-політичної самоорганізації та соціально-економічного розвитку (Смолій, 2003, с. 240). І через сто років найбільш поширеною візитівкою вітчизняної культури залишиться образ «мальовничого українського села». На нашу думку, це ще один доказ рудиментарності урбанізаційного тренду в Україні в розглядуваний період.

Бурхливе кількісне піднесення ярмаркової торгівлі та її спеціалізація, блискуче описана Ф. Броделем як один з автономних процесів поступу капіталістичних відносин у Західній Європі Нового часу (Бродель, 1995а), в українській культурі не набули відповідного розмаху. А розквіт торговельних зв'язків, що трактувався Ф. Броделем як плетіння посередницько-логістичних ланцюгів між локальними торговельними центрами, може знайти свій дуже віддалений тогочасний український аналог хіба що у чумацтві (Дубина, 1967, с. 319). Про зіставні із західноєвропейськими фінансово-біржові операції взагалі не йдеться.

Зрештою формування ринку найманої робочої сили, низька вартість якої, знову-таки на думку Ф. Броделя, стала однією з головних причин центральної ролі країн Північної Європи в економічному піднесенні європейської економічної системи (Бродель, 1995а, с. 484–485), на українських землях XVII–XVIII ст. внаслідок численних війн між різними супротивниками, постійних примусових переселень, спустошливих набігів та епідемій було пригальмоване. Використання ручної праці на мануфактурах і фільварках надавало можливість успішно обходитися позаекономічним примусом приневолених робітників. Існуючий попит на робочу силу хоча і мав місце, але виявлявся нестійким і сезонним. Це, у свою чергу, руйнувало «знизу» один із драйверів модернізаційних процесів в українській культурі — спрощену вертикальну мобільність.

Беззаперечним політичним трендом стала реставрація такого собі українського аналогу Ancien Regime, старих порядків, особливо у напрямі відновлення шляхетних привілеїв і спадкоємності політичних інституцій, які краще, ніж початкова система службової ренти, забезпечувала економічні статки новоутвореної старшинської еліти. Комерціалізація земельних відносин, прискорених в Україні революційними змінами цих відносин у середині XVII ст., лише стимулювала ці процеси. Висока національна свідомість козацької старшини у цих умовах часто набувала вигляду боротьби лише за власну партикулярну автономію в межах Російської імперії. Її початковий козацький дух усе помітніше трансформувався у «козацький look¹». Показовим щодо цього ми вважаємо портрети «останніх запорізьких козаків», братів Якова та Івана Шиянів (Белікова & Членова, 2006, с. 259–261). До речі, дорога імпортна

тканина для традиційного для заможної старшини від XVII ст. одягу (жупан, кунтуш) на цих портретах показує, що в тогочасній Україні початкове накопичення капіталу відбувалося дуже повільно. Престижне споживання, як і в 1990–2020-х рр., важило більше, ніж інвестування в модернізацію промисловості та сільського господарства.

Оцінки стану духовної сфери на українських землях у середині XVII — кінці XVIII ст. є дотепер дискусійними. Більшість дослідників дотримується оптимістичної точки зору, висунутої насправді ще в першому навчально-науковому виданні з української культури Івана Огієнка. Наголошується, що у цей період було сформовано «вищий рівень культури, освіти в Україні». Ця висота стала вагомим внеском у становлення саме української культури (Павленко, 2005, с. 179). Мав місце вихід «з тісних меж барокової схоластики» та «започаткування формування ідей наукового знання» (Смолій, 2003, с. 96). Відбувалися як кількісне зростання, так і якісне оновлення освітньої сфери в Україні, зокрема поява нових типів (братські, козацькі та ін.) шкіл, імплементація класно-урочної системи, ідей гуманізму та реформації, які означали її демократизацію й секуляризацію (Kochubei & Melnykova, 2019, с. 533). З цими поглядами сусидить більш критична, але достатньо фактографічно підкріплена точка зору В. Маслійчука. Він наголошує, що рух до створення загальнодоступної, світської за змістом і патронованою державою системи освіти на українських землях насправді розпочався лише у 80-ті рр. XVIII ст. До того він не виходив за межі малоуспішних за окремими винятками освітніх проєктів та ініціатив гетьманської влади, старшини та шляхетства. Їх «просвітництво» було спрямовано на локальні практики, зокрема щодо виховання власних дітей у застарілих формах, а не на «створення повноцінних навчальних закладів і розширення мережі нижчих шкіл» (Маслійчук, 2019, с. 390).

Позаяк загальний рівень освіченості почне спрацьовувати лише як стимул другого етапу промислової революції від середини XIX ст., а організація системи в українських землях перебувала у ситуації схожою з тією, яка існувала в інших країнах Європи до початку «освітньої революції» (Т. Парсонс), звернемо увагу на наступні факти:

– Переважання у соціальному складі студентів єдиного на Гетьманщині вищого закладу

1. Look (англ) — модний зовнішній вигляд.

освіти — Києво-Могилянської академії дітей духовенства (у 1764–1765 рр. зі 1159 здобувачів освіти було 485 дітей духовництва) (Микитась, 1994, с. 210), для яких ця освіта ставала засобом успадкування батьківської парафії та земельної ділянки до неї.

- Рівнорядність у філософській системі Г. Сковороди схоластичних (символічний світ Біблії) та науково-філософських елементів.
- Помічена чи не вперше М. Шлемкевичем у «Загубленій українській людині» ескейпіська, пасивна життєва позиція самого Сковороди, особливо коли її порівнювати із бурхливим життям молодшого сучасника Сковороди — Робінзона Крузо. Попри псевдодокументальність цього персонажа, він цікавий як втілення передових моральних і екзистенційних ідеалів широких кіл тогочасного європейського суспільства.
- Помітний православно-релігійний ухил новочасної української художньої культури. Зрозумілий як виплід православної релігійної ідентичності, що постала одним із найуспішніших ідеологічних підмурівків визвольних змагань XVII ст., у середині століття XVIII ст. він почав гальмувати просування нової ментальності як в еліті, так і народних масах.

Сукупність цих фактів, з нашої точки зору, засвідчує відсутність сприятливого соціокультурного середовища для модернізаційних змін в українській культурі середини XVII ст. — кінця XVIII ст. Це цілком корелює з вищезгадуваними регресивними соціально-економічними та суспільно-політичними трендами. «Несучасність» їх розвитку очевидно блокувала новітні тенденції в культурно-освітній сфері. І навпаки — консерватизм культурно-освітньої сфери зачиняв «вікно можливостей» для економіко-політичної української модернізації Нового часу.

Висновки. Спостерігаючи, особливо яскраво у середині XVII ст., новітні явища в економічній, політичній, соціальній та культурній площині, мусимо визнати: їх масштаб і тривалість виявилися наприкінці XVIII ст. недостатніми для здійснення якісного модернізаційного стрибка, який би дозволив українським землям, оформленим у гетьманську напівдержавність, започаткувати засади якісного нового, індустріального суспільства, порівняні з тогочасним центром і найближчою напівпериферією західної економічної світ-системи. Консервативні тенденції в усіх без винятку сферах взаємно блокували наявне «вікно можливостей». Оче-

видними є також їх більш глобальні наслідки, які дотепер зберігають свою актуальність. Починаючи з Нового часу, коли вже можна говорити про «модернізацію», «націю» та «державу» у сучасному сенсі, ці явища виявлялися в українській культурі тісно сполученими. Піднесення націєтворчих процесів супроводжувалося відкриттям чергових «вікон можливостей» для повноцінної модернізації. І навпаки — *невдачі модернізаційних процесів для української культури дорівнювали невдачам змагань національно-визвольних.*

Перспективи подальших досліджень. Їх ми вбачаємо у визначенні ступеня «гібридності» української культури на ментальному на інституціональному рівні в проміжках між черговими спробами модернізаційних перетворень.

Список посилань

- Белікова, Г., & Членова, Л. (Авт.-уклад.). (2006). *Український портрет XVI–XVIII ст.* Каталог-альбом. (2-ге вид.). Галерея.
- Бойко, І. Д. (1963). *Селянство України в др. пол. XVI — пер. пол. XVII ст.* Вид-во АН УРСР.
- Бродберри, С., & О'Рурк, К. (Ред.). (2013). *Кембриджская экономическая история Европы Нового и Новейшего времени.* (Ю. Каптуревский, Пер.; Т. Дробышевская (Ред.)). (Т. 1: 1700–1870). Изд-во Ин-та Гайдара.
- Бродель, Ф. (1995). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* (Г. Піліпчук, Пер.). (Т. 1: Структури повсякденності: можливе і неможливе). Основи.
- Бродель, Ф. (1995а). *Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.* (Г. Піліпчук, Пер.). (Т. 2: Ігри обміну). Основи.
- Головко, В. (2003). «Модернізація» як метанарратив української історії. *Проблеми історії України: факти, судження: міжвід. зб. наук. пр.* Вип. 9, 410–427.
- Дубина, К. К. (Ред.). (1967). *Історія Української РСР: У 2-х т.* (Т. 1.). Наукова думка.
- История России.* Интернет-проект. (2010). <https://www.history-at-russia.ru/xviii-vek/vneshnyaya-torgovlya-rossii.html>
- Кононенко, В. (2018). Мазепинська поміркована модернізація (1687–1709) і «Договори та постанови Війська Запорозького» (1710). В. Смолій (Ред.). *Соціополітичний простір ранньомодерної України: Історичні нариси.* (С. 480–515). Ін-т історії України.
- Маслійчук, В. Л. (2019). *Культурно-освітні ініціативи на Лівобережній та Слобідській Україні другої половини XVIII — початку XIX ст.* [Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01. Історія України. Харківська державна академія культури. Запорізький національний університет].
- Микитась, В. (1994). *Давньоукраїнські студенти і професори.* Абрис.

- Павленко, С. (2005). *Іван Мазепа як будівничий української культури*. ВД «КМА».
- Смелзер, Н. (1994). *Соціологія*. Н. Ядов (Ред.). Фенікс.
- Смолій, В. А. (Ред.) (2003). *Історія української культури*: У 5 т. (Т. 3: Українська культура другої половини XVII — XVIII століть). Наукова думка.
- Смолій, В. А. (Ред.). (2006). *Історія українського селянства*: нариси: В 2 т. (Т. 1). Наукова думка.
- Смолій, В. А., & Степанков, В. С. (1999). *Українська національна революція (1648–1676 рр.)*. Альтернативи. (Україна крізь віки. Т. 7).
- Степанков, В. В. (2021). «Вітчизна своя Україна»: зародження й утвердження української національної самоідентичності в середовищі політичної еліти у революційну добу XVII ст. (1648–1676). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. (Т. 31, 122–138).
- Kochubei, T., & Melnykova, O. (2019). Educational-and-cultural processes in Ukraine in the XVII century: European tendencies. *History of Education and Children's Literature*. Vol. 14, Issue 1, 513–533.
- Petrushyna, T. (2020). Sociological Comprehension of the Present-Day Ukrainian Society Modernization. *Science and Innovation Access*. Vol. 16, Issue 5, 3–19.
- Wikipedia. (2022). Window of opportunity. https://en.wikipedia.org/wiki/Window_of_opportunity.
- References**
- Bielikova, H., & Chlenova, L. (Author-eds). (2006). *Ukrainian portrait of the XVI–XVIII centuries*. Catalog-album. (2nd. ed.). Halereia. [In Ukrainian].
- Boiko, I. D. (1963). *The peasantry of Ukraine in the second half of the XVI — the first half of the XVII century*. Publishing House of the USSR Academy of Sciences. [In Ukrainian].
- Broadberry, S., & O'Rourke K. H. (Eds.) (2013). *The Cambridge Economic History of Modern Europe*. (Yu. Kapturevsky, Trans., T. Drobyshevskaya, Ed.). (Vol. 1: 1700–1870). Publishing House of Institute of Gaidar. [In Russian].
- Brodel, F. (1995). *Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries*. (Fr. G. Pilipchuk, Trans.). (Vol. 1: Structures of everyday life: possible and impossible). Osnovy. [In Ukrainian].
- Brodel, F. (1995a). *Material civilization, economics and capitalism, XV–XVIII centuries*. (Fr. G. Pilipchuk, Trans.). (Vol. 2: Exchange Games). Osnovy. [In Ukrainian].
- Holovko, V. (2003). “Modernization” as a metanarrative of Ukrainian history. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia: mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats*. Issue 9, 410–427. [In Ukrainian].
- Dubyna, K. K. (Ed.) (1967). *History of the Ukrainian SSR*: In 2 volumes (Vol. 1). Naukova dumka. [In Ukrainian].
- History of Russia*. Internet-project. (2010). <https://www.history-at-russia.ru/xviii-vek/vneshnyaya-torgovlya-rossii.html>. [In Russian].
- Kononenko, V. (2018). Mazepa's moderate modernization (1687–1709) and the Treaties and Resolutions of the Zaporozhian Army (1710). V. Smolii (Ed.). *Sotsiopolitychnyi prostir rannomodernoi Ukrainy: Istorychni narysy*. (Pp. 480–515). Institute of History of Ukraine. [In Ukrainian].
- Masliichuk, V. L. (2019). *Cultural and educational initiatives in the Left Bank and Slobidska Ukraine in the second half of the XVIII — early XIX centuries*. [The thesis on acquiring of a scientific degree of the Doctor of Historical Sciences on a specialty 07.00.01. History of Ukraine. Kharkiv State Academy of Culture. Zaporizhzhia National University]. [In Ukrainian].
- Mykytas, V. (1994). *Ancient Ukrainian students and professors*. Abris. [In Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2005). *Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture*. Publishing House “Kyiv Mohyla Academy”. [In Ukrainian].
- Smelser, N. (1994). *Sociology*. (N. Yadov, Trans.). Feniks. [In Russian].
- Smolii, V. A. (Ed.) (2003). *History of Ukrainian culture: In 5 volumes (Vol. 3: Ukrainian culture of the second half of the XVII–XVIII centuries)*. Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Smolii, V. A. (Ed.) (2006). *History of the Ukrainian peasantry: essays: In 2 vols. (Vol. 1)*. [In Ukrainian].
- Smolii, V. A., & Stepankov, V. S. *Ukrainian National Revolution (1648–1676)*. Alternatives. (Ukraine through the ages. Vol. 7). [In Ukrainian].
- Stepanov, V. V. “Fatherland Ukraine”: the emergence and establishment of Ukrainian national identity among the political elite in the revolutionary era of the XVII century. (1648–1676). *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky*. (Vol. 31, 122–138). [In Ukrainian].
- Wikipedia. (2022). Window of opportunities. https://en.wikipedia.org/wiki/Window_of_opportunity [In English].
- Kochubei, T., & Melnykova, O. (2019). Educational-and-cultural processes in Ukraine in the XVII century: European tendencies. *History of Education and Children's Literature*. Vol. 14, Issue 1, 513–533. [In English].
- Petrushyna, T. (2020). Sociological Comprehension of the Present-Day Ukrainian Society Modernization. *Science and Innovation Access*. Vol. 16, Issue 5, 3–19. [In English].

Надійшла до редколегії 14.01.2022